
МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'1.161.2:94(477.83/86)

З. Є. Шумейко

Внесок Матвія Номиса в розвиток українського мовознавства

Автор статті досліджує внесок видатного українського фольклориста, етнографа, письменника, педагога, громадського діяча Матвія Номиса в розвиток вітчизняного мовознавства; розглядає діяльність обраної персоналії в контексті національно-культурного розвитку другої половини ХІХ ст.; характеризує мовознавчу діяльність Матвія Номиса за двома напрямками: участь у створенні словників; розробка проблем функціонування наукового та публіцистичного стилів та питання правопису.

Ключові слова: лексикографія, стилістика, словник, українська мова, журнал "Основа", мовознавство.

Автор статьи исследует вклад выдающегося украинского фольклориста, этнографа, писателя, педагога, общественного деятеля Матвея Номиса в развитие отечественного языкознания; рассматривает деятельность выбранной персоналии в контексте национально-культурного развития второй половины ХІХ в.; характеризует языковедческую деятельность Матвея Номиса по двум направлениям: участие в создании словарей; разработка проблем функционирования научного и публицистического стилей украинского языка и вопросы правописания.

Ключевые слова: лексикография, стилистика, словарь, украинский язык, журнал "Основа", языкознание.

The author explores the contribution of prominent Ukrainian folklorist, ethnographer, writer, educator, social activist Matviy Nomys in the development of national linguistics. Z. Shumeyko considers the activities of selected personalities in the context of national and cultural development of the late ХІХ century. The author describes the linguistic activities of Matviy Nomys in two directions: participation in the creation of dictionaries; development problems of the scientific and journalistic styles of Ukrainian language and the issues of spelling.

Key words: the lexicography, the stylistics, the dictionary, Ukrainian language, magazine "Osнова", the linguistics.

На сучасному етапі державотворення відбуваються кардинальні зміни в різних сферах життя суспільства. Особливо важливими є перетворення в галузі гуманітарних наук, які за радянської доби були заідеологізованими, а тому велика кількість фактів і явищ замовчувалися або ж висвітлювалися тенденційно. Однією з таких сторінок є історія національно-культурного руху другої половини ХІХ ст. загалом і діяльність окремих персоналій зокрема. До таких постатей належить Матвій Номис (1823–1901), письменник, етнограф, фольклорист, педагог, мовознавець, громадський діяч. Звернення до його творчої спадщини спричинене, по-перше, усвідомленням величчя й самобутності постаті українського вченого; по-друге, важливістю його наукових ідей і досвіду для розвитку вітчизняної наукової думки загалом і сучасного мовознавства зокрема; по-третє, наявністю зв'язків між мовознавчою діяльністю вченого й актуальними проблемами сьогодення.

На жаль, до сьогодні в центрі уваги дослідників здебільшого перебувала етнографічна й фольклористична спадщина Матвія Номиса, який вважається упорядником збірки паремійного матеріалу "Українські прислів'я, приказки і таке інше". Започаткували її вивчення сучасники діяча – М. Возняк, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Науменко, М. Сумцов, І. Франко – наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У другій половині ХХ ст. окремі аспекти наукової, педагогічної і громадської діяльності цієї персоналії стали предметом аналізу Б. Ванцака, А. Лимар, П. Одарченка, М. Пазяка, Г. Самойленка, Б. Струмінського, Ю. Шевельова. Водночас радянські дослідники побіжно зверталися до здобутків Матвія Номиса в галузі мовознавства. Саме тому на сьогодні цей аспект діяльності персоналії залишається фактично непроаналізованим, що й визначає актуальність нашої статті, метою якої є дослідження внеску Матвія Номиса в розвиток української лексикографії і стилістики.

Активізація мовознавчої діяльності Матвія Номиса відбувається під час четвертого (петербурзького) періоду (1855–1869) життя діяча. Поштовхом до активних студій у цій галузі стала співпраця з першим українським журналом "Основа", якому, за свідченнями М. Жовтобрюха, "пощастило залучити до співробітництва майже всі активні сили тогочасної української інтелігенції" [1, с. 232].

На цей час припадає і творча діяльність Матвія Номиса: усі його художні твори були написані саме в петербурзький період життя: "Уривки з автобіографії Василя Петровича Білокопитенка", оповідання "Дід Мина і баба Миниха" і "Тітка Настя", етнографічні розвідки.

Твори Матвія Номиса друкувалися на сторінках різних періодичних видань, а 1900 р. у видавництві "Київська старовина" вийшло друком їх окреме видання [2]. Письменник бере собі псевдонім Номис, оскільки соромиться свого зросійщеного прізвища Симонов. Зазначимо, що він не розумів тих українців, які урочисто додають до своїх прізвищ -ов, засуджував своїх пращурів за такий учинок.

Майже всі художні твори Матвій Номис писав українською мовою, проте публікація їх у російськомовних виданнях призводила до необхідності перекладати російською, про що дуже шкодував автор. На його думку, переклад не в змозі передати точність та образність україномовних відповідників. Деякі слова письменник залишав без перекладу, пояснюючи це тим, що в російській мові відсутні лексеми для адекватної передачі значення. Митець стверджував, що українська мова більш багата на образи, вона краще відображає деякі стани людини, її дії. Наприклад, стосовно слова "підтюпцем" він зазначав, що для нього немає аналога в російській мові: "Тюпать – бежать рысцою, пидтюпцем – идти так быстро, что вот-вот побежит, и даже сделает несколько шагов бегом" [3, с. 29]. Інколи, поряд із перекладом, у примітках Матвій Номис подавав і український варіант. Зокрема, перекладаючи вираз "тільки співав і промовляв ще смутніше, ще жалібніше" як "только пел, и слова при этом произносил ещё грустнее", письменник навів український варіант, зазначивши при цьому: "Передать на великорусском языке всю прелесть образа, рисуемого этими словами, я не в силах, а потому я выписываю их здесь" [2, с. 9]. Аналіз художніх творів митця дав змогу дійти висновку, що всі вони характеризуються яскравістю зображених образів, чистотою і красою народної мови, широким спектром зображення народного побуту.

Окрім того, Матвій Номис увійшов в історію як мовознавець, який долучився до розробки проблем функціонування української мови. Зазначимо, що саме в 60-х рр. XIX ст. відбувається розширення кола питань, пов'язаних з мовним процесом та розвитком української мови. Водночас залишалися відкритими проблеми її стильового розвитку, сфери функціонування, створення наукового та публіцистичного стилів, питання правопису. Російські й деякі українські культурні діячі (І. Чаковський і М. Закревський) висловлювали думки щодо непридатності української мови для задоволення потреб науки й освіти. Проте представники редакцій "Основи" та "Чернігівського листка" відстоювали право українців на рідну мову як інструмент інтелектуальної діяльності.

Редакційна колегія "Основи" приділяла значну увагу мовному питанню, багато зробила для утвердження та популяризації рідної мови, а також визнання можливості й необхідності її використання в різних функціональних мовних стилях. Зокрема, П. Житецький вважав, що створення наукового стилю цілком посилене для українців. Прикладом цього мали стати публікації в журналах українською мовою не тільки літературних і фольклорних матеріалів, але й епістолярію, публіцистики, наукових і науково-популярних розвідок.

Водночас науковці обговорювали проблему правопису української мови. Нову фонетичну орфографію вперше застосував П. Куліш у збірнику "Записки о Южной Руси" (1856–1857), "Граматці" (1857) та альманасі "Хата" (1860]. В орфографії, яку використав П. Куліш, було багато як прогресивних аспектів (уживання букви *i* для позначення будь-якого звука *i* та букви *u* для позначення голосного *u* незалежно від походження, а також цілковита відмова від букви *ь*), так і застарілих елементів, зокрема збереження *ь* на кінці слів (*стель, козакь*), написання *ъ* в середині слова після букв на позначення твердих приголосних перед *я, ю, е, і*, якими передавалося звукосполучення *йа, йу, йе, йі* (*здоровъе, пьяного*), *е* замість звукосполучення *йе* – *мае, гуляе* (*е* писалася тільки на означення звука *е* після пом'якшених приголосних – *сине*), *ѣ* – замість *йо* та *ьо* (*ѣму, третѣму*), замість *иця* та *тьця* – *сця, тця, тцця*, не було йотації звука *i* – *стоить, свої*, уживалася латинська буква *g* для передавання на письмі проривного задньоязичного *g* (*грунт, дзуга*), у дієсловах здебільшого писалося *ж* замість африкати *дж* (*похожае, сижу, розсержу*, хоча інколи буквосполучення *дж* використовувалося – *виїжджать*), зберігалася *э* на початку слова і після голосного (*эжь, поэть*).

Зазначених принципів здебільшого дотримувалися в статтях і художніх творах українською мовою "Основа" та "Чернігівський листок". Водночас інколи з'являлися критичні статті з думками щодо удосконалення окремих елементів правописної системи [4]. Серед таких робіт були праці Матвія Номиса "Замітки про Збірорслов К. Шейковського" [5] та "Децо про українське писання і про словозбір" [6], опубліковані в "Чернігівському листку". "Як на мою думку, то основою для писання повинна бути вимова, коли вона у народу всюди однакова, за нею йти, не зважаючи, щоб там не проказували слововиводи. Певно у народу були причини, щоб він чому-небудь одщепився від огульних слововиводних нарядів... Ми дуже мало знаємо свою мову, дуже ще мало роздивилися, що вона є, і що в ній

є, і як вдамося до слововиводів, то щоб не надіть на неї одежі, що не для неї шита" [6, с. 14–15].

Окрім того, Матвій Номис більш детально спинився на окремих питаннях правопису словника К. Шейковського, зокрема він схвально поставився до вживання в ньому особливих букв для позначення аффрикат дж і дз, виступав за усунення ь на кінці слова із залишенням усередині в позиціях типу "*прибъетця*". Проте він був проти усунення в зазначеному словнику ь, замість якого автор над буквою, що означає пом'якшений приголосний звук, ставив кому (фактично апостроф – З. Ш.). Так само в К. Шейковського позначалися й паузи між словами в реченні. На думку Матвія Номиса, це призводило до "ряботіння в збірослові", що ускладнювало користування ним.

Підтримуючи "кулішівку", він виступив проти написання в дієсловах *-цьця* (*ц'ця*), що практикувалося у "Опыте южнорусского словаря", та вважав за доцільне писати в дієсловах теперішнього (і майбутнього простого) часу *-тця* та в інфінітивах *-тьця* (*бавитця, бавитьця, поквалитця, поквалитьця*). Водночас він виступав проти паралельного вживання *ф* і *хв* (Федір, Хведір), проти використання *е, э, є, іо* для передавання на письмі одного, за його визначенням, звука *е* (наприклад, *матерь* замість *матір*). Він вважав, що після твердих приголосних достатньо залишити одну букву *е* (*сонечко, дітей*), а *э* потрібно усунути. Букву *є* Матвій Номис пропонував зберегти для позначення звука *е* після пом'якшених приголосних та в сполученні з *ј*. Замість *іо* дослідник рекомендував писати *ё*. Цього правила дотримувалася редакційна колегія "Основи".

Стосовно запровадження до українського алфавіту букви *и*, що мала позначати звук, вужчий від *ы* та ширший від *і* (*ишовъ*), то Матвій Номис не бачив для цього ніяких підстав "ні в слововиводах, ні в вимові". Такий звук, як зазначав дослідник, вимовляється лише на початку кількох слів, тому доцільно позначати його або буквою *ы*, або буквою *и*, якій він, зважаючи на практику "Основи", надавав перевагу.

Виступав Матвій Номис і проти надмірної фонетизації в написанні приголосних, зокрема, він зазначав, що зміна дзвінких перед глухими в українській мові не поширена, трапляється тільки в окремих словах, саме тому, на його думку, орфограми типу "*стешка, легше*" нічим не виправдані, "тут уже треба приголосні зоставлять без перезмін" [6, с. 23].

Таким чином, Матвій Номис підтримав не всі принципи "кулішівки", яка побутувала на сторінках "Основи": у питаннях про особливі

звуки для африкат він підтримав К. Шейковського. Окрім того, не збігалось з правописною практикою "Основи" і схвальне ставлення Матвія Номиса до усунення ъ на кінці слів. Тобто очевидним є те, що єдності в цьому питанні не було не лише серед представників різних регіонів України, але й серед самих громадівців.

Грунтовні знання української мови та мовознавчі студії Матвія Номиса стали в нагоді під час створення словника української мови, над яким українські культурні та наукові діячі працювали майже протягом усієї другої половини XIX ст. Ця робота завершилася виданням "Словаря української мови" за редакцією Б. Грінченка (1907–1909).

Почалася робота зі створення "малоросійського словника" з середини XIX ст. У 1861 р. К. Шейковський видав свій відомий "Южнорусский словарь", який викликав зацікавлення української громадськості, а Матвій Номис дав розлогий коментар до нього.

З виходом "Основи" ця робота активізувалася: у першому номері П. Куліш оголосив про намір укласти дуже широкий словник української мови, у якому б фіксувалися слова, що вживаються в народній мові, зустрічаються в народних прислів'ях і приказках, у творах письменників. Він запросив до співпраці усіх бажаючих і став координатором цієї роботи, наголосивши на "сприянні, яке здійснюють кілька співвітчизників, що працюють тут, у Петербурзі, разом зі мною в літературній сфері, а саме: Ганна Барвінок, В. Білозерський, М. Костомаров, О. Маркович, Матвій Номис, Т. Шевченко, М. Щербак" [7]. Зазначимо, що найбільш активними з них були П. Куліш та Матвій Номис, проте П. Куліш, перебуваючи за межами Петербурга, лише контролював роботу. Великий словниковий матеріал, зібраний редакцією "Основи", згодом був використаний Б. Грінченком.

Робота зі створення словника розпочалася з 1864 р. Вона полягала спочатку у виписуванні на картки слів з прикладами до них з етнографічних збірників і творів українських авторів. До відібраних зразків додавались лексеми, записані прямо з вуст народу й отримані від сільських учителів, священиків, землевласників [8, с. 4]. Робота над укладанням словника йшла повільно, але послідовно. Керівництво спочатку здійснював П. Житецький, проте до роботи долучилося багато представників культури й науки тогочасної України. На кінець XIX ст. важко було назвати когось із відомих українських діячів, котрі б не зробили внеску в формування картотеки: В. Білозерський, В. Антонович, Ганна Барвінок, М. Драгоманов,

М. Лисенко, П. Чубинський, О. Русов, О. Кониський, М. Старицький та багато інших. До таких людей належав і Матвій Номис, який "прекрасно знав народну мову" [9, с. 436].

Чорнова робота над матеріалом словника була закінчена на 1900 р. Оголошення Російською академією наук конкурсу на кращий український словник (з преміальним фондом М. Костомарова 4000 крб) спонукало авторів пришвидшити роботу над остаточним редагуванням словника. Це було доручено членові чернігівської громади Б. Грінченку. Доповнений і зредагований ним "Словарь української мови" у 1906 р. за ухвалою Російської академії наук був відзначений другою премією М. Костомарова та отримав високі оцінки фахівців [8].

У процесі роботи відбувалися бурхливі дискусії, яскравим прикладом яких є стаття Б. Грінченка "Неосторожность в важном деле (По поводу украинской стилистики)" [9], яка з'явилася на шпальтах журналу "Київська старовина" у вересні 1903 р. Вона була відповіддю Б. Грінченка на закиди С. Шелухіна, який, аналізуючи його передмову до альманаху "Дубове листя", критикував мову, якою вона була написана, вважаючи, що вона містить помилки "проти лексикону, синтаксису й духу малоросійської мови". Він для підтвердження навів тридцять три обвинувальні пункти проти статті обсягом десять сторінок, узагальнюючи це твердженням, що вся ця стаття написана мовою, яка ріже слух пана Шелухіна, який з дитинства був привчений до чистої малоросійської розмовної і літературної мови [9, с. 410]. Відстоюючи українську мову, Б. Грінченко як аргумент навів слова, узяті з художніх творів Матвія Номиса, а насамперед з його збірки паремій.

Знання творчості Матвія Номиса й уміння застосовувати її в боротьбі за справжню українську народну мову Б. Грінченко продемонстрував також у суперечці з С. Шелухіним із приводу такого прийому, як випускання в реченні підмета. Як приклад, Б. Грінченко навів рядки з оповідання "Тітка Настя" Матвія Номиса, який "любив пропускати підмет настільки, що доходив навіть до крайнощів" [9, с. 436].

Отже, Б. Грінченко визнавав Матвія Номиса знавцем української мови та користувався прикладами з його творів для доведення українського походження багатьох слів та правильності їх вимови й використання. Окрім того, багато пояснень до слів у словнику також узяті з творів письменника.

На початку 60-х рр. XIX ст. швидкими темпами відбувається збагачення української термінологічної лексики. Долучився до цієї справи й Матвій Номис. Питання про створення наукового стилю української мови на народнорозмовній основі вперше серйозно поставила "Основа". Виробленням термінів займалося багато мовознавців, серед них М. Левченко, автор статті "Заметка о русинской терминологии". Під час творення української наукової лексики він керувався принципом, що всі терміни "треба творити в дусі народної мови" [10]. Отже, слід відмовитися від іншомовних запозичень. Проте вони належать до інтернаціонального фонду в термінологічній лексиці та, вживаючись лише в одному значенні, здебільшого набагато точніше передають поняття, що його називають, ніж термінологічний новотвір на власній мовній основі [1, с. 320]. У доданому до статті словнику М. Левченко подає термінологію, яка характеризувалася примітивізмом (німощот – алгебра, саморух – автомат, сильниця – фізика, гойниця – хірургія, писовня – граматики). Тому більшість цих термінів не прижилися, та й "Основа" не прийняла багато з них.

Незважаючи на очевидний примітивізм запропонованих М. Левченком термінів, його принцип підтримав і П. Єфименко: "Потрібно мати на увазі, щоб кожен термін був створений від того слова, яке існує в рідній мові, і щоб закінчення термінів відповідали формам нашої мови" [11, с. 45]. Він також не погоджувався з деякими пропозиціями мовознавця та запропонував свої (четверець – квадрат, зілляник – гербарій, самопись – автограф, самоправда – аксіома, слухальня – аудиторія). Загалом, дослідники доходять висновку, що теоретичні спроби обґрунтування принципів творення наукової термінології української мови на сторінках "Основи" позначалися провінційною замкненістю. Водночас практика журналу випередила його теорію, оскільки на його сторінках побутували терміни, що не підпадали під теоретичні настанови зазначених лексикографів. До розв'язання цього питання долучився і Матвій Номис, який упорядковував власну підбірку наукових термінів, погоджуючись у деяких питаннях з М. Левченком чи П. Єфименком, а подекуди пропонуючи власні варіанти. Щоправда, запропоновані Матвієм Номисом математичні терміни не ввійшли до словника Б. Грінченка, оскільки науково-технічна лексика загалом представлена в ньому недостатньо. Але з погляду еволюції наукової української мови підбірка Матвія Терентійовича видається дуже цікавою й заслуговує на детальне дослідження мовознавцями й істориками української мови.

Таким чином, "Основа" вперше серйозно поставила питання про створення наукового стилю української літературної мови на народнорозмовному ґрунті. До творення української термінології залучилися мовознавці та культурні діячі того часу. Матвій Номис належав до когорти найбільш активних і прогресивних діячів свого часу, він відстоював власну позицію в питаннях розвитку й функціонування української мови, водночас продовжуючи послідовну, подвижницьку діяльність, спрямовану на утвердження різних функціональних стилів української мови, упровадження її в різні сфери життя народу.

Література

1. Жовтобрюх М. Мова української преси (До середини дев'яностих років XIX ст.) / М. Жовтобрюх. – К. : Вид-во АН Української РСР. – К., 1963. – 415 с.
2. Разказы М. Т. Симонова (Номиса). – К. : Издание "Кіевской старины", 1900. – 244 с.
3. Номис М. Різдвяні святки. Письмо 3-е. Святий вечір / М. Номис // Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 21–38.
4. Гаццук М. О правописаниях, заявленных украинскими писателями с 1834 года по 1861 г. / М. Гаццук // Основа. – 1862. – Іюль. – С. 5–7.
5. Номис М. Замітки про збірослов К. Шейковського (лист до редактора) / М. Номис // Черниговский листок. – 1862. – С. 167, 174–175, 181–182, 199–200, 231–232, 245–246, 286–288.
6. Номис М. Децо про українське писання і про словосбір К. Шейковського (Лист до Редактора) / М. Номис // Черниговский листок. – 1962. – С. 13–15, 22–24.
7. Щербак М. Г. До історії Тарасової книгарні / М. Г. Щербак // Україна. – 1907. – Листопад–грудень. – С. 221.
8. Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малороссийский словарь // Киевская старина. – 1906. – Май–іюнь. – С. 191–230.
9. Гринченко Б. Неосторожность в важном деле / Б. Гринченко // Киевская старина. – 1903. – Вересень. – С. 404–446.
10. Левченко М. Заметка о русинской терминологии / М. Левченко // Основа. – 1861. – С. 176–192.
11. Ефименко П. По поводу заметки г. Левченка "О русинской терминологии" / П. Ефименко // Основа. – 1862. – Серпень. – С. 43–48.